

ՎԱՐԱՆՂԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վարանդա գավառի մելիքության տարածքը սկսվում էր Կարկառ գետից և տարածվում մինչև Քիրս-Դիզափայտ լեռնագոտին: XVII դ. սկզբից Վարանդա գավառի տիրակալներն էին Մելիք-Շահնազարյանները, որոնց իշխանանիստը Ավետարանոց (Չանախչի) բերդավանն էր: Այստեղ «Ժամանակին երեք մելիքական ապարանքներից բաղկացած պալատական համալիր է եղել, որոնցից միայն մեկն է հատվածաբար մեզ հասել»¹: Սույն հողվածում համառոտ ներկայացվում է Վարանդայի մելիքության պատմությունը:

Միջնադարյան Հայաստանի և Վրաստանի կյանքում մեծ դեր ունեցած Ջաքարիա սպասալարի ու Իվանե աթաբեկի քույր Դովից առաջացած Դովյան իշխանական տոհմից է XVI դ. սկզբում սերվել Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների տոհմը², որի ներկայացուցիչ Միրզաբեկը XVII դ. սկզբին բնակություն է հաստատել Վարանդայի Ավետարանոց գյուղում և այնտեղ սկիզբ դրել Մելիք-Շահնազարյանների տիրապետությանը:

Միրզաբեկի Վարանդայի Ավետարանոց գյուղում հաստատվելու մասին Ս. Ջալալյանցը գրում է. «Վերանորոգող մեծաշեն գիւղաքաղաքիս եղև մելիք Միրզաբեգ որդի մելիք Մելիքբեգի, թռն Ապովայ տեառն Գեղամայ, եղբայր Շահնազարայ՝ տեառն Գեղարքունւոյ, քանգի ի գօրանալ Կովկասական ասպատակաց և յարծակիլ ի վերայ նահանգին Գեղամայ ի թուին Հայոց ՌԼԱ (1582), որպէս երևի ի տապանագիրս այնր գաւառի թէ «ի փոխիլ Ղուզիլբաշին Տաղստանայ Լեկզին՝ որ գաւառս

¹ **Ղույան Ա.**, Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները, Ե., 2001, էջ 89:

² **Տեր-Մկրտչեան Կ.**, Դօփեանք և Մելիք Շահնազարեանք, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Բ, էջմիածին, 1914, էջ 97 և հաջորդ էջերում:

աւերեցաւ թվին ՌԱ-ին»։ Այնուհետև սկիզբն եղև աւերանաց բարեբեր աշխարհին Գեղամայ. վասն որոյ և բնակիչք նորա ածապարեալ անկան յանուրս Արցախու և Գարդմանայ, յայնժամ և Մելիքբեգ ընտանեօք իւրովք էջ ի գիւղն Աւետարանոց և սկիզբն արարեալ վերանորոգեաց զսա և շքեղացոյց որպէս վայելն էր իւրումն փառաց և պատուոյ, յորոյ սերնդոց ելին արք հզօրք և անուանիք. և եղեն տիրապետօղք այսոցիկ գաւառաց¹։ Հետագայում այս միտքը գրեթե նույնությամբ կրկնել է Մ. Սմբատյանցը²։

Այն, որ Մելիք-Շահնազարն ունեցել է Միրզաբեկ անունով կրտսեր եղբայր, ակնհայտ է դառնում Կ. Տեր-Մկրտչյանի հրատարակած հիշատակարանից.

«Դարձեալ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս զպարոնաց պարոնն և գլխաւանաց յիշխանն՝ զՄելիք Շահնազարն և զհայրն իւր զՄելիքբեկն և զմայրն իւր զԽաթունաղէն և զկենակիցն իւր զպրն Ֆախրիջահանն... և զհարագատ եղբայրսն իւր՝ զպրն Ատիբեկն, որ տարածամ մահուամբ փոխեցաւ առ Աստուած, և զԳաւզայ բեկն և զորդին իւր զԼաւանդ բեկն. զՄիրզաբեկն և որդին իւր զԲադրխանն. և զայլ ամենայն արեան մերձաւորսն իւր»³։

Միրզաբեկի Գեղարքունիքից 1582 թ. Վարանդա տեղափոխվելու Ս. Զաւալյանցի առաջարկած թվականը չի ընդունվել Կ. Տեր-Մկրտչյանի կողմից, որովհետև վերջինիս ասելով ինքն այդ թվագրով արձանագրութիւն չի գտել։ Բացի այդ, այլուստ հայտնի է նաև, որ դեռ 1606 թ. Գեղարքունյաց գավառը որևէ ավերվածութեան չէր ենթարկվել։ Ամենայն հավանականութեամբ Միրզաբեկը Վարանդա է տեղափոխվել 1603 թ., իսկ Մելիք Շահնազարն էլ նույն ժամանակամիջոցում ապաստանել էր Ծարում⁴։

Վերջին վարկածի օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ պատմիչ Հովհաննեսիկ Ծարեցին 1572-1600 թթ. անցքերն ընդգրկող իր ժամանակագրութեան մեջ, ցնցող գույներով նկարագրելով Վարանդա գավա-

---

¹ **Զաւալեանց Ս.**, ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հ. Բ, Տփլիս, 1858, էջ 247։

² **Սմբատեանց Մ.**, Տեղեկագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1896, էջ 810։

³ **Տեր-Մկրտչեան Կ.**, Դօփեանք և Մելիք-Շահնազարեանք, էջ 189-190, 194։

⁴ Նույն տեղում, էջ 133-134։

ռուն 1579-1580 թթ. տեղի ունեցած սովը¹, ոչինչ չի հաղորդում նման մի տեղափոխության մասին:

Բայց 1603 թ. այդպիսի մի տեղաշարժի մասին վկայություն, իրոք, գտնում ենք Դավիթ եպիսկոպոսի հիշատակարանում. «Յորժամ եղև գարուն, այս բարեմիտ և իմաստուն իշխանս պարոն Մելիք Շահնագարս, իմացաւ զոխս սրտից Օմար ազգին, հրաման արար երկրիս, թէ «Եկայք մտցուք յամուրս, զի մի՛ լիցուք կոխան այլազգաց» և ինքն գնաց ի Ծար և ի Տպէլ: Եւ որք զհետ նորա գնացին, զերժան ի սրոյ և ի գերութենէ այլազգեաց»²: Տպէլի տեղադրության հարցը պարզած Ա. Զակոբյանը և Զ. Սիմոնյանը ենթադրում են, որ «Մելիք Շահնագարը ամենայն հավանականությամբ հետապնդումներից խուսափելու համար նախ անցել է Ծար, ապա երբ վտանգը ավելի է սաստկացել՝ Տուտխուի հովիտը՝ Տպէլ»³: Հավանաբար այդ ժամանակ էլ Մելիք-Շահնագարի եղբայր Միրզաբեկը հաստատվել է Վարանդայի Ավետարանոց գյուղում: 1606 թ. Շահնագարը նոր էր մահացել, որ շահ Աբաս Ա-ն այցելեց մելիքանիստ Մեծ Մազրա, հյուրընկալվեց Շահնագարի որդիներ Օրիի (Յավրի) ու Քամալ-բեկի կողմից, նրանց նորից հաստատեց գավառի տեր՝ նվիրելով նաև ուրիշ գյուղեր ու դաստակերտներ, իսկ մելիք Շահնագարի կրտսեր եղբայր Միրզաբեկին էլ մելիք կարգեց Վարանդայում⁴:

Սինչև Վարանդայի մելիքի պաշտոնում Միրզաբեկի հաստատվելը, այնտեղ իշխել է մեկ այլ հայկական մելիքական տուն, որի ներկայացուցիչների այսպիսի մի հերթականություն է վիճազրերի հիման վրա նշում Մ. Բարխուտարյանը. «Մելիք-Պապի որդի Զախիջանայ, Մելիք-Աւան որդի Մելիք-Պապու, Մելիք-Աղան եղբայր Մելիք-Աւանայ, Մելիք-Փաշայ կամ Փաշիկ որդի Մելիք-Աւանայ, Մելիք-Դանիէլ, Մելիք-Մուզաֆֆար, որ

¹ «Ճռաքաղ», Մոսքուա, 1859, տետրակ 9, էջ 73-75, **Առաքել Դարիժեցի**, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 608-611, Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. 2, Ե., 1956, էջ 242-244:

² **Տէր-Աւետիսեան Ա.**, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 68, Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, Ե., 1974, էջ 218:

³ **Զակոբյան Ա., Սիմոնյան Զ.**, Դաղիվանքի նորահայտ արձանագրությունը և Տպէլի տեղադրության հարցը, «ՊԲԶ», 1998, թիվ 1-2, էջ 230:

⁴ **Ուլուբաբյան Բ.**, Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Ե., 1994, էջ 132:

է տոհմիս վերջին մելիքն»¹: Վարանդա գավառում տեղի ունեցած իշխանափոխության մասին Լեոն գրում է. «Այս տոհմը ետ մղվեց Մելիք-Շահնազարյաններից, որոնք և իրենց ձեռքն առան ամբողջ Վարանդան»²: Այդ պատմության վրա որոշակի լույս է սփռում Միրզաբեկի որդի Մելիք-Բաղի Ա-ին (Բաղրխան, Բաղրխան) Իրանի շահ Սեֆու (1629-1642) կողմից 1633 թ. տրված հետևյալ հրովարտակը, որի պատճենը հրատարակել է Մ. Բարխուտարյանը.

«Բարձրագոյն հրաման եղաւ... Նշանաւոր քրիստոնէայ Մելիք-Բաղին յայտնում է, թէ Վարանդայ գաւառի բնակիչները, նոյն գաւառի տանուտէրների կազմած հասարակական վճռով ընտրել և ճանաչել են զինքը իրանց մելիք, բայց յիշեալ գաւառի շրջաններից մի քանիսն՝ Մելիք Դանիէլը... Թագաւորին մերձաւոր բարձր աստիճանաւորներն-Սաֆի-դուլի բէկ և Ալի-Մարդան բէկ իւզբաշին, Սամէդ-Բաղր-բէկ և ուրիշները հաստատել են հպատակների հասարակական վճիռը: Այդ բանը վաւերացնելու համար ներկայացնելով վերև յիշուած հասարակական... (Մելիք-Բաղին) խնդրում է նշանակել զինքը մելիք յիշեալ գաւառին:

Արքունի օրագրից երևում է, որ այդ գաւառի պարտականութիւնը (մելիքութիւնն) յանձնուած էր Մելիք-Մուզաֆֆարին... Մելիք-Մուզաֆֆարն հասարակական այդ վճռի վերայ մակագրել է, որ ինքն հրաժարուում է յիշեալ գաւառի մելիքութեան պաշտօնը կատարելուց և որ նորա եղբօր մահից յետոյ ոչ ոքի յանձնուած չէ այդ պաշտօնի կատարելն:

Ուստի յարգելով նորա (Մելիք-Բաղու) խնդիրը, մենք հրամայեցինք, համաձայն հասարակական վճռին, որը կազմել են Մելիք-Մուզաֆֆարն և ուրիշներն, մեր թագաւորական միւս շնորհների նման «Լույ-իլ» (կոկորդիլոսի տարին) ամսի ութին... Մելիք-Բաղին մելիք Վարանդայի գաւառին, որն առաջ յանձնուած էր Մելիք-Մուզաֆֆարին և Ղարա-Կիւնին... Տաճկաց 1042 (1633) թւին»³:

Սույն հրովարտակից երևում է, որ Մելիք-Մուզաֆֆարը, չկարողանալով դիմակայել առավել հզոր այս տոհմին, հրաժարվել է «յիշեալ գաւառի մելիքութեան պաշտօնը կատարելուց» հօգուտ Մելիք-Բաղու,

¹ **Բարխուտարեանց Մ.**, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907, էջ 40-41:

² **Լեոն**, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, Ե., 1973, էջ 257:

³ **Բարխուտարեանց Մ.**, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, էջ 41-42: Այստեղ Մ. Բարխուտարյանը 1633 թ. տրված հրովարտակի հեղինակ է համարում 1587-1629 թթ. գահակալած Շահ-Աբբաս Ա-ին, մինչդեռ այդ ժամանակ Իրանի շահը Սեֆին էր:

որին էլ Վարանդայում հաջորդել է որդին՝ Մելիք-Շահնազար Ա-ը: Այդ մասին ստույգ տեղեկություններ ենք գտնում Շահ-Աբբաս Բ-ի (1642-1666) կողմից 1646 թ. նրան տրված հրովարտական, որի սկիզբը նախորդ հրովարտակի հակիրճ վերաշարադրությունն է.

«Համաձայն բարձրագույն հրամանի, որ տրված է Հիջրեթի 1042 թ. Ռեջեբ ամսում (1633 թ. հունվարի 12 - փետրվարի 11), Արամի Վարանդա կալվածի տիրապետությունը հանձնված էր Մելիք-Բադի քրիստոնյային հպատակների գրավոր համաձայնությամբ, որ վավերացրել և ստորագրել էր Խափանի ամենահռչակավոր և ամենափառավոր կողմնակից Սեֆի-Կուլի-բեկը, շինությունների վերակացուն, ամենաբարձրապատիվ Ալիմերտան բեկի կառավարության ժամանակ:

Այժմ գերազանցագույնը քրիստոնյաների մեջ, Մելիք-Շահնազարը, որդի վերոհիշյալ Բադիի, եկավ Դիվանը և հայտարարեց, որ իր հայրը ճանաչված էր տիրապետող և որ վերոհիշյալ կալվածի տանուտերերը և հպատակները իրենց ստորագրությունները և կնիքները դրել են այն խնդրագրի վրա, որով ճանաչում են և Մելիք-Շահնազարին իրենց վրա տիրապետող, իսկ ամենաբարձրապատիվ Սեֆի-Կուլի-բեկը նորից վավերացրեց և ստորագրեց այն խնդրագիրը ի հաստատություն թե նրանք ճիշտ որ ճանաչում են նրան իրենց տեր: Ուստի բարձրագույն արքայական ողորմածությամբ հրամայում ենք, որ ձայն տալու իրավունք ունեցող անձինք համաձայն լինեն տալ չորրորդ մասը նրա տիրապետության, իսկ նա, Շահնազարը, պիտի ամեն տեսակ ջանք և եռանդ գործադրե պահպանելու հպատակների և ստորադրյալների մեջ կատարյալ արդարություն և ուղղամտություն, գործելու այնպես, որ չլինի և ոչ ամենափոքր ճնշում և կողմնապահություն, իսկ վերոհիշյալ կալվածի հպատակները և ստորադրյալները պարտավոր են համարել նրան լիազոր տեր, չչեղվել նրա հրամաններից և կարգադրություններից, որոնք վերաբերում են կալվածը մեծացնելուն և բարեշինելուն, առանց նրա գիտության ամենափոքր իրավունքներ և արտոնություններ անգամ չյուրացնել, համարել տիրողի բոլոր իրավունքները նրան շնորհված, չտալ նրան օգնական կամ ընկեր, ընդունել որ այս կարողությունը պատկանում է նրան ըստ սովորության և նախկին տիրողների օրինակով, իսկ վերոհիշյալ մելիքը պարտավոր է վարվել այնպես, որ ամենքը գոհ լինեն նրանով և վերջապես կատարել այս հրամանը, որ հաստատված է թագավորական կնիքով: Տրված է Ջուլիիջա ամսին

1055 թ. (1646 թ. հունվարի 18-փետրվարի 17)»¹:

Հետագայում հավանաբար հենց Մելիք-Շահնազարն էլ իր ծնողների հիշատակին Ավետարանոցի եկեղեցուն մի խաչ է նվիրել, որի արձանագրությունը ընդօրինակել է Ս. Ջալալյանը. «Սուրբ խաչս յիշատակ է մելիք Բաղուն և իւր կողակից Մարիամին ի դուռն Ամարասայ. թվին Հայոց ՌճԺ (1661)»²:

Մելիք-Շահնազար Ա-ը որպես Վարանդայի տիրակալ հիշվում է նաև 1673-ին, Հերիեր գյուղի Ս. Գրիգորիս եկեղեցու արևմտյան դռան ճակատակալ քարին փորագրված արձանագրության մեջ. «Ջաւրութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս ի դռն եւ ի նեղ ժամանակիս, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց եկն մարախ, եկեր զերկիրս Աղուանից եւ աւերեաց բազում տեղիս ի թագաւորութեան Շահ Սուլէմանին, պարոնութեան Միրզա Ղուլի բէկին եւ իշխանութեան երկրիս Վարանդու Մելիք Բաղու որդի Մելիք Շահնազարին եւ օժանդակութեան Ովանիսին եւ քահանայից եւ տանուտեարց, մեծամեծաց եւ փոքունց ամէն. թվին ՌճԻԲ (1673)»³:

Մելիք-Շահնազար Ա-ին հաջորդել է որդին՝ Մելիք-Բաղիր կամ Բաղի Բ-ը, որի վերաբերյալ պահպանվել են մի շարք վկայություններ: Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանն իր պատմության մեջ վկայում է, որ լեզգիները 1722 թ. ապրիլին «անցին յերկիրն Վարանդու, զնոյն (ավերն ու ավարը - Ա. Մ.) և անդ գործեցին. բայց Մելիքն նոցա Պաղիր անուն փութով ընդ առաջ յղեաց նոցա արս ոմանս յիրմէ անտի ընծայիւք, և զկէսն թափեաց զգերւոյն և զերկիր իւր»⁴:

Մելիք-Բաղու մասին որոշ տեղեկություններ էլ գտնում ենք 1723-1728 թթ. հայ-ռուսական հարաբերություններն արտացոլող մի քանի փաստաթղթերում: Այսպես, Մարտիրոս վարդապետի՝ 1724 թ. փետրվարի 24-ին Դերբենդի ռուսաց պարետին ուղղված նամակում, ուր խոսվում է նաև Արցախի մելիքների և յուզբաշինների քաղաքական կողմնո-

¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 17:

² Ջալալյանց Ս., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 248:

³ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր և դրացիք: Արցախ, Ե., 1999, էջ 214, Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, Ե., 1988, էջ 37:

⁴ Եսայի Հասան-Ջալալեան, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, 1868, էջ 37, տես նաև Կոստանեանց Առ., Դիզակի մելիքութիւնը, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Ա, Վաղարշապատ, 1913, էջ 20:

րոշումների մասին, կարդում ենք. «Մէլիք Պաղի թոռնը մէլիք Պաղըր կանա Կարմիր աչքի (պարսիկների-Ա. Մ.) կողմն է»¹: Սակայն, նշենք, որ 1726 թ. մայիսին, Մելիք-Քաղին Արցախ ժամանած Պետրոս Ա-ի պատվիրակ Իվան Կարապետին է տվել հավատարմության հետևյալ երդմնագիրը.

«Գիրեցաւ էլչի Իվան Կարապետի հրամանովն:

Պատշառ գրոյս այս է. ես՝ Վարանդեցի մելիք Պաղիս, տեր Օվանս, և այլ ջամհաթս, ամէն թօպուն թալեղս, այս գիրս դվինք վերայգրեալ էլչի պէկին հրամանոցն, խօսքէն, թէ և մասլահաթէն դուս գանք, թագայորէն խային լինինք և մեր ապրանք տոնկ լնի:

Մեր կամով գիրեցինք գիրն ՌՃԴԵ (1726) թվին»²:

Մելիք-Քաղրի ընտանիքի անդամների մասին կցկտուր տեղեկություններ են պահպանվել: Ե՛վ այս, և՛ այլ դեպքերում մելիքական ընտանիքների մասին մեր պատկերացումները ընդլայնում են վիճաբերը: Մելիք-Քաղրի կնոջ անունն անհայտ է, իսկ Ավետարանոցի մոտ, Կուսանաց անապատում³ գտնվող Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական հանգստարանի մի տապանագրից տեղեկանում ենք, որ.

**«Այս է դապան մէլիք Պաղրի որդի մէլիք Միրզաբէկին,
թվին ՌՃՂԳ (1744), նոյեմբերի Ժ (10) առ...**

Աստուած փոխեցաւ, օվ որ գարդա ողորմի ասի. ամէն»⁴:

¹ Արրահամյան Ա., Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1953, էջ 40, Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, Ереван, 1967, с. 72.

² Արրահամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 253, Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, с. 291.

³ 1825 թ. կազմված Արցախի վանքերի ցուցակում Կուսանաց անապատը ներկայացված է այսպես. «Անշէն անապատ Կուսանաց, կառուցեալ մերծ գեղջն Աւետարանոց Վարանդայ գաւառակի, եկեղեցին ամբողջ, տանիք գաւթին խախտեալ, յորում ամփոփեալ կան մարմինք ոմանց Մելիքաց ցեղին Մելիք-Շահնազարեանց, և այլոց հոգևորականաց, սենեակքն բոլորովին կործանեալք» (տե՛ս Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը 1813-1933 թթ., Ե., 2001, էջ 47): Կուսանաց անապատի մասին տե՛ս նաև **Мелик-Шахназаров Е.**, Из древностей селения Ченахчи. Кусанац анапат, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 19, Тифлис, 1894, с. 78-83:

⁴ Դիվան հայ վիճագրության (այսուհետև՝ Դիվան), V, Արցախ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Ե., 1982, էջ 149:

Իսկ Մելիք-Բաղու դուստրերի անունները հայտնի են դառնում Ավետարանոցում Մ. Բարխուտարյանցի ընդօրինակած սույն հիշատակարանի շնորհիվ. «Սուրբ ավետարան սրբագիր եւ ոսկեգօծ վախճան եւ յիշատակ է Աբրահամ պարոն-տէրին, որ տվան Մելիք Պաղուն կուսակրօն դստերացն Զուրսիմին եւ Դաւլաթին եւ Շահնադուխտին ձեռքն ի վայելումն... գրեցաւ մատամբ տէր եղիազարին մայիսի ԻԵ (25). օրն թվ. ՌՃՁՁ (1737). էր»¹:

Մելիք-Բաղիր Բ-ը հավանաբար 1730-ին արդեն վախճանված էր, որովհետև այդ թվականին Իրանի շահ Թահմասպ Բ-ի (1722-1732) հրովարտակով Վարանդայի մելիքի պաշտոնում նշանակված ենք տեսնում Բաղրի եղբայր Մելիք-Յուսեյնին: Մեջբերենք այդ հրովարտակի XIX դ. կազմված և մեզ հասած պատճենի թարգմանությունը.

«Աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց հետևյալի կապակցությամբ.

Թոնգուզ յըլի (խոզի տարվա) չորրորդ ամսվա սկզբից Վարանդա մահալի մելիքությունը շնորհեցինք բարձրաստիճան Մելիք Սուհամնադ Յուսեյնին, որպեսզի ինչպես հարկն է այդ գործը ստանձնելով, նրա պարտականությունները առանց թերացման կատարի, ռայաթների հետ, որոնք ամենազոր Արարչի որոնումների արժեքավոր ձեռքբերումն են, լավ վերաբերվի՝ այնպես անելով, որպեսզի բոլորը նրա բարի արարքներից գոհ ու շնորհակալ լինեն և բարի օրհնանք հղեն սրբազան էությանը: Վերոհիշյալ մահալի քեդխուդաներն ու ռայաթները հիշյալ բարձրաստիճան պաշտոնյային պետք է այնտեղի մելիք ճանաչեն, նրա օրինավոր խոսքին ու կամքին, որ ուղղված կլինի մահալի շենացմանը և դիվանի ունեցվածքի հարստացմանը, չհակառակվեն: Թող մեծ մուսթովֆիները այս ռադամ-շնորհագիրը հարատևող մատյաններում գրանցեն և այն իրենց պարտականությունը համարեն: Գրվեց 1142 թ. սրբազան զի հեջջե ամսին (1730 թ. հունիսի 17-հուլիսի 17)»²:

¹ Բարխուտարյանց Մ., Աղուանից երկիր և դրացիք: Արցախ, էջ 209:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ, վավ. 173, պատճեն: Վավերագրի հակառակ կողմում ռուսերենով մակագրված է. "копия от грамоты Тахмасп Шаха": Այս հրովարտակի թարգմանության համար շնորհակալ ենք Ք. Կոստիկյանին: Նա նաև ենթադրում է, որ փաստաթղթում Մելիք-Յուսեյնի «Սուհամնադ անունը կամ ավելացվել է բնագրի պատճեն կազմելու ընթացքում տեքստի սխալ ընթերցման արդյունքում կամ մահմեդական միջավայրում նա այդ անունը ևս կրել է» (տես Կոստիկյան Ք., Թահմասպ II-

Մելիք-Յուսեփինը հայտնի է օսմանյան թուրքերի դեմ տարած մի քանի հաղթանակներով: Այդ մասին է վկայում Կուսանաց անապատի գավիթ-դամբարանում գտնվող նրա տապանաքարի արձանագրությունը¹: Մելիք-Յուսեփինը վախճանվել է 1736 թ.:

Մելիք-Յուսեփինի կինը Դիզակ գավառի տիրակալ Մելիք-Եգանի (մահ. 1744) քույր Աննա խաթունն էր: Ավանդությունը Մելիք-Յուսեփինի կնոջ՝ Աննա խաթունի և դստեր՝ Գայանեի հետ է կապում մի գիշերում Արցախ թափանցած օսմանյան զորամասի ոչնչացումը, որից հետո Գայանեն մտնում է կուսանոց, նվիրվում գրչարվեստին: «Գայանէ կոյսն, որ սբանեց Իսմայիլ փաշին և գրեց սուրբ Ավետարանն, որ շենում է եկեղեցումն Չանաղչու»², - կարդում ենք Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում: «Իմ 1881 թվի ճանապարհորդության ժամանակ, - գրում է Րաֆֆին, - Ավետարանոց գյուղում ինձ հաջողվեցավ տեսնել մի հրաշալի գրչագիր ավետարան, որ գրված էր նույն Գայանեի ձեռքով»³:

Աննա խաթունը վախճանվել է 1747 թ., ինչպես վկայում է Կուսանաց անապատի գավթում գտնվող նրա տապանաքարի սույն արձանագրությունը.

**«Այս է դապան մելիք Յիսեփն
գողակից Եանիա [խա]թունին,
թվին ՌՃՂԶ (1747)»⁴:**

Մելիք-Յուսեփինին հաջորդել է նրա եղբայր Մելիք-Բաղու որդի Մելիք-Միրզաբեկ Բ-ը, որի մասին չափազանց քիչ բան է հայտնի: XIX դ. պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը (Յուսեփի Ներսիսյանց) գրում է. «Նադիր շահը նրանից (Մելիք-Շահնազարյաններից- Ա. Ս.) ոմն Միրզաբեկի, հանցանք վերագրելով, պարանով խեղդամահ է անում և ասում.

ի հայերին ուղղված հրովարտակները և 1730-31 թթ. նրա արշավանքը դեպի Երևան, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXIII, Ե., 2004, էջ 358):

¹ **Րաֆֆի**, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Ե., 1987, էջ 441, **Քարխտատարեանց Ս.**, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, էջ 44-45, Դիվան, V, Արցախ, էջ 149:

² **Միքայէլ-բեկ Մելիք-Շահնազարեան**, Վասն ծագման Մելիք-Շահնազարեան տոհմին, Մատենադարան, ձեռ. 7429, էջ 9:

³ **Րաֆֆի**, նշվ. աշխ., էջ 441:

⁴ Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպության (RAA) նյութեր, **Ս. Կարապետյանի** «Արցախի վիմագրերը» անտիպ աշխատությունից: Այն տապանագրերը, որոնց համար աղբյուր չի նշված, վերցված են վերոհիշյալ դիվանից:

«Սա Շիրույենների (Կավատ Բ-ի- Ա. Ս.) ցեղից է»¹: Իսկ XIX դ. կեսերի մեկ այլ հեղինակ՝ Միքայել-բեկ Մելիք-Շահնազարյանը, այդ մահապատիժը կապում է Մելիք-Միրզաբեկի կողմից հարկային պարտավորությունները չկատարելու հետ²: Իսկ ահա Րաֆֆու գրչի տակ պարանը վերածվել է դահճի սրի³: Այս դեպքը, ինչպես վկայում է Մելիք-Միրզաբեկի տապանաքարի վերորբերյալ արձանագրությունը, տեղի է ունեցել 1744 թ. նոյեմբերի 10-ին:

Նադիր շահը մահապատժի ենթարկված մելիքի փոխարեն Վարանդայի տիրակալ է նշանակել Մելիք-Յուսեփինի ավագ որդի Մելիք-Յովսեփին: Վերջինիս մելիքությունը, սակայն, կարճ է տևել: Մելիք-Յովսեփի կրտսեր եղբայր Մելիք-Շահնազար Բ-ը, որը «խելակորույս սիրահարված էր իշխանություն կոչված գեղեցկուհու սրտամաշ աչքերին»⁴, օգտվելով Նադիր շահի սպանությանն (1747) հաջորդած քաոսից, սպանել է եղբորը, կոտորել նրա ընտանիքը և իրեն հռչակել Վարանդայի մելիք: Ուշագրավ է այս եղբայրասպանության Րաֆֆու մեկնաբանությունը. «Մելիք-Յովսեփը և Մելիք-Շահնազարը խորթ եղբայրներ էին, բացահայտում է նա, ՝ Յովսեփը ծնված էր Մելիք-Յուսեփին Ամնա-խաթուն անունով կնոջից, որը Տիզակի իշխան Մելիք-Ավանի քույրն էր, իսկ Մելիք-Շահնազարը ծնված էր Ձոհրա-խանումից, որը Նախիջևանի խանի աղջիկն էր, ազգով թուրք: Մելիք-Յուսեփինը նրան իբրև գերի բերեց Նախիջևանից, հետո ամուսնացավ նրա հետ»⁵: Սպանված Մելիք-Յովսեփը խաչեն զավառի տիրակալ Յասամ-Ջալալյանների փեսան էր և վերոհիշյալ արյունահեղությունից մազապուրծ եղած նրա փոքրահասակ որդին՝ Սայի-բեկը, ապաստանել էր այնտեղ, իր քեռի Մելիք-Ալլահվերդու մոտ: Սակայն շուտով սարջալիների ցեղապետ Փանահ Ալիի (մահ. 1762) հետ դաշնակցած Մելիք-Շահնազարի եղբայրասպան ծեռքը հասավ նաև նրան...

¹ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, ճշմարտացի պատմություն, Ե., 2000, էջ 42:

² Մատենադարան, ձեռ. 7429, էջ 43ա: Այդ մասին մանրամասն տես Մաղալյան Ա., Վարանդայի Մելիք-Միրզաբեկի մահապատժի պատճառը, «Հայոց պատմության հարցեր», 2006, թիվ 7, էջ 30-37:

³ Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 451, Սուսայելեան Գ., Ղարաբաղի նուաճման հարիւրամեակը, «Արարատ», 1914, գ, էջ 240:

⁴ Мира Аджезаль-бек, Карабаг-наме, Баку, 1950, с. 55.

⁵ Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 452:

Ենթադրում ենք, որ Մելիք-Յուսեփինի որդին և Մելիք-Շահնազար Բ-ի եղբայրն էր նաև ոմն Ղահրաման բեկ: Նման ենթադրության համար հիմք է ծառայել Ավետարանոցի Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական հանգստարանում գտնվող մի տապանաքար, որը կրում է սույն արձանագրությունը.

**«Այս է տապան մելիք Սեյինի որդի
Ղահրաման բեկին, թվ(ին) ՌՄԷ (1758)»:**

Միաժամանակ նշենք, որ Ղահրաման բեկի անվան հետ կապված որևէ հիշարժան դեպք մեզ հայտնի չէ:

Շահնազարի մելիքական իշխանությունը 1748 թ. հաստատվել է Իրանի Ալի Իբրահիմ շահի հրովարտակով: Մեզ է հասել այդ շահական հրովարտակի XIX դ. կազմված պատճենը, որի թարգմանությունը ներկայացնում ենք ստորև.

«Աշխարհասաստ հրամանագիր հրապարակվեց հետևյալի մասին.

Քրիստոնյաներից լավագույն Վարանդայի մելիք Շահնազարի հանդեպ ունեցած շահական ողորմածությամբ, վիշապի տարվա երրորդ ամսվա սկզբից նրան նշանակում ենք տարեկան 50 Թավրիզի թուման ռոճիկ և նրան հանձնում Վարանդա մահալի մելիքությունը, որպեսզի նա ամեն տարի իր ռոճիկը ստանա այնտեղ դիվանի մալիյաթի գումարից և ծախսի իր կարիքների համար՝ ճշտորեն ու շիտակ կերպով ծառայելով և անհրաժեշտ ջանքեր գործադրելով այդ վիլայեթը շենացնելու, ռայաթներին հավաքելու, դիվանի հարկերն ու այլ պարտավորությունները կատարելու գործում, այնպես որ նրա բարյացակամությունն ու հավատարմությունը աշխարհակալ տիրոջը [շահին] հայտնի դարձնի: Վարանդա մահալի ռայաթները պետք է վերոհիշյալին այդ մահալի մելիք ճանաչեն ու այդ գործի պարտականությունները նրան վերապահեն: Բարձրագույն դիվանի մեծ մուսթովֆիները այս արքայական ռադամ-հրամանագիրը թող գրանցեն և այն իրենց պարտականությունը համարեն: Գրվեց 1161 թ. զի հեջրե ամսին (1748 թ. նոյեմբերի 22-դեկտեմբերի 22)»¹:

Մելիք-Շահնազարի տմարդի արարքը նրա դեմ է հանում Արցախի

---

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ, վավ. 203, պատճեն: Վավերագրի հակառակ կողմում ռուսերենով մակագրված է. "копия грамоты Ибрахим Шаха персидского" (թարգմ.՝ Ք. Կոստիկյանի):

մյուս մեկիքներին: «Մեկիք Շահնագարը զգալով իր տկարությունը մեկիքների հանդեպ՝ անհանգստացած սկսում է ելք որոնել,- գրում է Միրզա Յուսուֆ Ներսեսսվը,- ճարահատյալ դիմում է Փանահ խանի օգնությանը, նրան հպատակվում և հավատարմության երդում է տալիս և նրա աջակցությամբ ազատվում մեկիքների պատժից... Մեկիք Շահնագարը լինելով շատ հարուստ՝ Ղարաբաղի խաներին ծառայություններ է մատուցում, որի շնորհիվ մեծ պատվի է արժանանում: Փանահ խանի իշխանության սկզբնական շրջանում, երբ նա փողի կարիք էր զգում, Մեկիք Շահնագարը անհրաժեշտության դեպքում օգնության էր հասնում և նրա կարիքները բավարարում... Վերջում Մեկիք Շահնագարը իր գործերը բարելավելու և դիրքերն ամրապնդելու համար, աղջկան՝ Յուրզադ խանումին, կնության է տալիս Իբրահիմ խանին (Փանահի որդուն-Ա. Մ.), և այդ կերպ նրա հետ բարեկամական կապեր հաստատում»¹:

1775 թ. հուլիսի 6-ին Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին ուղղված մի անստորագիր նամակում կարդում ենք. «Եւ եթէ ի կողմանցս յայսցանէ հարցանիցես. հնգեքին մէկիքքն են ընդ մեզ բաց ի մէկիք Շահնագարէն, որ դեռևս խարդախութեամբ ընդ մեզ գնայ. և ոչ զնախանձն իւր հատանէ ի մէնջ»²: Այդ շրջանում Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունները ներկայացնում է նաև Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղուսյանը, որը 1780-ին հերթականությամբ ներկայացնելով Խամսայի մեկիքներին, Վարանդայի Մեկիք-Շահնագարի մասին գրում է. «Ձօրացուցիչն է տաճկաց և միաբան ընդ խանին. ունի կարօղութիւն և սա հազար արանց պատերազմողաց. Վարանդ»³: Գեներալ Պավել Պոտյոմկինին Յ. Արղուսյանի 1783 թ. հունվարի 28-ին գրած նամակում կարդում ենք. «Մեկիք Ադամի, մեկիք Յովսէփի և մեկիք Եսայու խորհուրդն մի էր, բայց ի մէջ նոցա որպէս թէ խորոցէր մեկիք Շահնագարն, որ է այր խորամանկ, թերահաւատ և ամենայն գործս բարեաց անպիտան, նենգաւոր և դաւաճանօղ եղբարց: Ի Ղարաբաղ գայր էլ ինչ, որպէս յերկրիս նօղայիքն խորանաշրջիկ, որք կոչիւր Ջվանշիր, որոյ գլխաւորի անունն էր Փանայ խան: Խորամանկն ի չարիս մեկիք Շահնագարն զնա կոչեալ ի յօգնու-

¹ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսսվ, նշվ. աշխ., էջ 42, 50:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 258, վավ. 25:

³ Յովսէփ կաթողիկոսի յիշատակարանը, «Կռունկ Յայոց աշխարհին», 1863, թիւ Է, էջ 512, Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Թ, Թիֆլիս, 1911, էջ 25, Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, Ереван, 1990, с. 153:

թիւն իւր, կամաւ իւրով հնազանդեցաւ մնա և զբերթն իւր ետ մնա»¹: Յնդկահայ ականջալուր-ժամանակակիցները Մելիք-Շահնազարին բնութագրել են այսպէս. «Յնարամիտ անձնավորութիւն է, հմուտ դիվանագիտական օրենքներին ու ծեսերին: Սա ևս պարսից իշխանութեանն է ենթարկվում. առանց պարսիկ իշխանի (Փանահի-Ա. Մ.), որը սրան իրեն է հպատակեցրել, որևէ բան, ինչ էլ որ կամենա, չի կարող անկախաբար կատարել»²: Իսկ ահա այդ իրողութեան արձագանքները XIX դ. կեսերի հայկական մամուլում. «Շահնազար՝ Վարանդայի մէլիքը, Չարաբերդի Մէլիք Աղամին և Գիւլիստանի Մէլիք Յովսէփին մէջ եղած դաշնակցութեանից վախենալով, ինքն էլ Փանահ խանին հետ մի բարեկամութիւն արաւ, նրան իր բնակատեղին Շուշուայ բերդը և իր աղջիկն էլ (Փանահի որդուն- Ա. Մ.) կնութեան տուաւ»³: Փաստորեն, այդ եղբայրասպան պատերազմում հայ մելիքներից հաղթողներ և պարտվողներ չեղան, այլ օգուտ քաղեց երրորդ, օտար կողմը՝ վաչկատուն սարջալիների ցեղապետ Փանահ խանը, որը Մելիք-Շահնազարի թողտվութեամբ 1752-ին հաստատվեց Արցախի սրտում:

Կյանքի մայրամուտին Մելիք-Շահնազարը զղջում է իր գործած չարիքների համար և, որպէս մեղքերի թողութիւն, վճռում վերանորոգել Ամարասը⁴: «Ճռաքաղ» հանդեսում հանգամանորեն ներկայացված են Ամարասի վերանորոգման աշխատանքները. «Մէլիք Շահնազար Յայկազն՝ իշխան գաւառակին Վարանդու՝ կամելով ի հիմանց նորոգ շինել զայս ուխտատեղի, և հաստատել միաբանս ի մնա, կանգնեաց յապահովութիւն ի վերջ 18 դարու նախ առաջին ամրոց քառակուսի զեկեղեցեան՝ չորիւք աշտարակօք քարուկիրս և ամրակուռս, և ի ներքս պարսպին շուրջանակի սեղանատունս, խոհանոցս, սենեակս և այլ շինութիւնս ի պէտս և ի բնակութիւն միաբանից, որք և ցարդ ամբողջութեամբ մնան: Այլ յաւարտիլ շինութեան բերդին՝ աւարտ եհաս և արևու

---

¹ **Գևորգյան Պ.**, Յովսէփ արք. Արղությանի երկու նամակ-զեկուցագրերը որպէս հայ ժողովրդի պատմութեան սկզբնաղբյուրներ, «Էջմիածին», 1962, թիվ է, էջ 37, Армянно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 212:

² Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ, Ե., 1991, էջ 103:

³ **Շահնազարեանց Կ.**, Ծրագիր պատմութիւն Յայաստան աշխարհին, «Կռունկ Յայոց աշխարհին», 1863, թիւ Ը, էջ 622:

⁴ **Զաւալյան Ա.**, նշվ. աշխ., հ. Ա, Տփլիս, 1842, էջ 196:

նորին՝ չեղեալ ձեռնհաս ի շինութիւն եկեղեցւոյն»¹:

Պետք է նշել, որ Վարանդայի տիրակալը հարուստ անճնավորութիւն էր և «Ամարասի վանքը շինելու, իր կալվածներում ջրանցքներ տանելու և այլ տնտեսական շինությունների վրա Մելիք-Շահնազարը ծախսել է առնվազն 80 հազար ռուբլի արծաթ... Միայն տուգանքների արդյունքը տալիս էր Շահնազարին 20 հազար ռուբլի, իսկ «միջի» (ծրի աշխատանքով կատարված) վարուցանքը և հունձը, որ անում էին մելիքի համար, - 30 հազար ռուբլի: Խմիչքների հարկերի կապալը (Շուշի բերդում) տալիս էր Մելիք-Ջումշուդին (Մելիք-Շահնազարի որդուն) 7000 ռուբլի»²:

Մելիք-Շահնազարը վախճանվել է 1792 թվականին, տարեց հասակում: Պահպանվել է Ամարասի Իսրայել կաթողիկոսի ձեռքով գրված հույժ հետաքրքրական մի վկայություն, որտեղ բարբառային լեզվով ներկայացված են Մելիք-Շահնազար Բ-ի վերջին օրերը և ժառանգական վեճերը նրա որդիների միջև³:

Նրա մարմինն ամփոփվել է Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական գերեզմանատանը, իսկ շիրմաքարը կրել է հետևյալ չափածո արձանագրությունը.

**«Այս է տապան Մելիք Շահնազարին,
Որ է որդի Մելիք Յիւսէիմին,
Արցախ գաւառաց իշխանին,
Վարանդու տիրապետողին.
Սա էր հայր Մելիք Ջիւմշիտին,
Ըստ ռուսաց պլկովնիկին,**

¹ «Ճռաքաղ», Մոսքուա, 1859, տետրակ Ժ, էջ 339:

² **Լեո**, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 23, նույնի՝ Խոջայական կապիտալ, Ե., 1934, էջ 168: Ի դեպ, Մելիք-Շահնազարի ժառանգները ևս զբաղվել են բարեգործությամբ: Այսպես, Մատենադարանում պահվում է Երուսաղեմի Գաբրիել պատրիարքի 1821 թ. մարտի 26-ի օրհնության գիրը Մելիք-Շահնազարի դուստր Գումայի խաթունին, նրա նվիրած մեկ մաճար ոսկու առթիվ (տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 244, վավ. 329):

³ **Լեո**, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 376-377, հմմտ. **Բարխուտարեանց Ս.**, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, էջ 121, նաև՝ **Թօփճեան Յ.**, Յուզակ ժողովածուաց Խ. վրդ. Դաղեանի, հ. Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 42, ռուսերեն պատճենը տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 173:

**Ազնիւ ոմն Յայոց ազգին,
Արի եւ քաջ զօրավարին
Խնդրեմ առնել զայս արժանին
Միոյ բերան Յայր մեղային
ՌՄԽ. թվին (1792)»¹:**

Մելիք-Շահնազարն ամուսնացել էր երեք անգամ: Նրա առաջին, օրինավոր կինը՝ Թաջունը (Թագուհի), որն ըստ Րաֆֆու Խաչեն գավառի տիրակալ Յասսան-Ջալալյանների տնից էր², վախճանվել է 1751 թ., ինչպես վկայում է նրա տապանաքարի սույն արձանագրությունը:

**«Այս է տապան մելիքին
Շահնազարին կողակից
Թաճունին, թվին ՌՄ (1751)»:**

Այս Թաջունը Մելիք-Ջումշուդի և Ամարանի (Գյուլիստանի Մելիքբեգլար Բ-ի կինը) մայրն էր և նրա մահվան թվականը մոտավոր պատկերացում է տալիս նաև Մելիք-Ջումշուդի ծննդյան թվականի մասին: Րաֆֆին Մելիք-Շահնազարի ընտանիքը ներկայացնում է այսպես. «Մելիք-Շահնազարը ուներ մի քանի կնիկներ, Թագուհի-խանումից ծնվեց Մելիք-Ջումշուդը, Սոնա-խանումից (Դիզակի Մելիք-Եսայու դուստրը- Ա. Մ.) ծնվեց Մելիք-Յուսեփն III և մի աղջիկ՝ Յուրիզատ անունով, որին հայրը կնության տվեց Իբրահիմ-խանին, իսկ Մալայիկ-խանումից ծնվեց Ջհանբախը, Ջհանգիրը և մի աղջիկ Յունայի անունով»³: Րաֆֆու տողերի իսկությունը հաստատվում է Բաղդասար մետրոպոլիտի 1849 թ. հոկտեմբերի 8-ի մի գրությամբ՝ Արցախի մելիքների կանանց և որդիների մասին հավաստի տեղեկություններով⁴: Մելիք-Շահնազարի երկրորդ և երրորդ ամուսնություններից, կամ ինչպես ժողովրդի գիտակցության մեջ է արմատացած՝ ապօրինի կապերից

---

¹ **Բարխուտարեանց Մ.**, Աղուանից երկիր և դրացիք: Արցախ, էջ 210, **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 2, էջ 38-39, Դիվան, V, Արցախ, էջ 150:

² **Րաֆֆի**, նշվ. աշխ., էջ 452:

³ Նույն տեղում, էջ 499:

⁴ Վաւերագրեր Յայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 180, տես նաև՝ Մատենադարան, ձեռ. 7429, էջ 9, որտեղ կարդում ենք. «Մելիք Շահնազարն ունեցաւ 3 կին. առաջին բակած կնկանից ծնաւ Մելիք Ջիմշուդն. երկրորդ խանմից Յուսէյիմն, երրորդ բակածից ծնաւ Մելիք Ջհանբախը, Ջհանգիր աղան»:

ծնված լինելու հանգամանքը ամենևին էլ չի խանգարել, որ նրա այդ գավակները ևս բաժին ստանան իրենց հոր ունեցվածքից և անգամ ունենան Վարանդայի մելիք դառնալու հավակնություններ: Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում պահվում է 1207 հ. թ. ռամազան ամսին (1793 թ. ապրիլի 12-մայիսի 12) կազմված մի արձանագրության պատճեն, ըստ որի Մելիք-Շահնազարի որդիներ Ջհանբախշն ու Ջհանգիրը իրար մեջ բաժանում են իրենց հայրական ունեցվածքը, որոնցից առաջինին բաժին է ընկնում Ամարաս (Աղ Օղլան) գյուղում գտնվող այգին տան հետ, նաև Չանախչի գյուղում գտնվող այգին և հնձանը, իսկ Ջհանգիր բեկին՝ Բեքիջանում գտնվող այգին ու 30 թավրիզի թուման գումարը¹: Իսկ Յուսեփնը, որի քույր Յուրիգատ խանունը Շուշիի Իբրահիմ խանի կինն էր, վերջինիս աջակցությամբ ցանկացել է դառնալ Վարանդայի մելիք: Այնուամենայնիվ, Մելիք-Շահնազարի ավագ որդի Մելիք-Ջումշուդին հաջողվել է տիրանալ գավառի իշխանությանը: Պահպանվել է Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի՝ 1794 թ. օգոստոսի 8-ին նրան ուղղված ցավակցական նամակը, որպես «մխիթարութիւն վասն մահուան հօրն, և շնորհաւորութիւն յաջորդելոյն իւրոյ զիշխանութիւն նորին»²: Իսկ Մելիք-Յուսեփնը մահացել է 1801-ին: Նրա տապանաքարին արձանագրված է եղել.

«Այս է տապան Մելիք Շահնազարի որդի Մելիք Յիւսէփինին. թվին ՌՄԾ (1801) էր»:

Մելիք-Յուսեփի որդիները ևս վաղ են մահացել, ինչպես վկայում են նրանց տապանագրերը.

«Այս է տապան Մելիք Յիւսէփինի որդի Մանասան բեկին. թվին ՌՄԾԶ (1807)»:

«Այս է տապան Մելիք Յիւսէփինի որդի... Աւաքճանին, թվին ՌՄՅԲ (1823)»³:

---

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2թ, վավ. 240: Վավերագրի հակառակ կողմում մակագրված է. «Ջհանապախշին Ջհանգիրին տուս եկած թարկ տավան է»:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 1, թ. 1, տես նաև՝ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Դ, Թիֆլիս, 1899, էջ 639-640:

³ **Բարխուտարեանց Մ.**, Աղուանից երկիր և դրացիք: Արցախ, էջ 211, Դիվան, V, Արցախ, էջ 151:

Մելիք-Ջուճուղուն իշխանության է եկել իր հոր աջակցությամբ կայացած Ղարաբաղի խանության դեմ անհաշտ պայքար մղելու վճռակա-
նությամբ:

Իրանի շահ Աղա Մուհամմադ խանը 1797-ին երկրորդ անգամ է ար-
շավում Անդրկովկաս: Շուշիի Իբրահիմ խանը, երկյուղելով շահի դա-
տաստանից, ընտանիքով փախչում է Դաղստան՝ իր աներ Օմար խանի
մոտ: «Իբրև լուաւ Աղա Մամատ շահն, թէ փախեաւ ապստամբեալ
խանն Իբրահիմ ի քաղաքէ Շուշոյ՝ ել և եկն տիրեաց նմա առանց բանի
պատերազմի և ետ ածել զառաջեաւ զամենայն իշխանսն հայոց՝ և
չարչարեալ զնոսա բազմատեսակ տանջանօք, զի զստոյզն ասացեն
զորքանութենէ յընչից իւրեանց»¹: Իսկ «ձերբակալվածների մեջ էին
Վարանդայի Մելիք Շահնազարի որդի Մելիք Ջուճուղը, Սուլա Փանահ
Վաղիֆը և շատ ուրիշ ազնվականներ ու իշխանավորներ»²: Մելիք-
Ջուճուղը Աղա Մուհամմադ խանին 70. 000 ռ. տուգանք տալով հազիվ
է ազատում իր գլուխը³ և, օգտվելով վերջինիս անակնկալ սպանու-
թյունից, նախքան Իբրահիմ խանի վերադարձը, իր քրոջ որդու՝ Գյուլիս-
տանի Մելիք-Ֆրեյդունի հետ փախչում է Վրաստան: Այս դեպքերի մա-
սին հիշատակություններ են թողել նաև իրենք՝ փախստական մելիքնե-
րը: Այսպես, Մելիք-Ջուճուղի՝ 1798 թ. դեկտեմբերի 23-ին գրված և Պա-
վել Ա ցարին ուղղված խնդրագրում կարդում ենք. «Աղայ Մահմատ խա-
նին մտեալ յամրոցն Շուշի՝ զմնացեալ ինչս իմ զթագուցեալս զգուշու-
թեամբ, յափշտակեալ էառ յինէն, զկնի որոյ և ինքն ի նոյնում ամրոցի
սպանեալ եղև, իսկ ես ըստ վերոյ գրելոցն երկուցեալ ի դառնալոյ
Իբրէհիմ հալիլ խանին, տեսնելով զյարմար դիպուած ի փրկել զիս, թո-
ղեալ զտունս, զգաւառս և զամենայն զհպատակս իմ, բռնադատեալ եղէ
անտի որդով իմով Պողոսիս և քեռորդուով մէլիք Փիրիդոնիս և իւզբաշի
Պետրոս քեզին աստ ընդ իս եղելօվքն հանդերձ նմանապէս և կնաւս և
այլօվք զավաքոքս գրեթէ մերկ փախչիլ առ յաղթագեաց զօրքն ռու-
սաց, որ ի Վիրս»⁴: Ահա նաև Մելիք-Ֆրեյդուն Մելիք-Բեգլարյանի վկա-

¹ **Զաքարեան Յ.**, Պատմութիւն գաւառին Արցախու, Մատենադարան, ձեռ. 2734, էջ 18: Այս երկի հրատարակությունը տես **Մաղախան Ա.**, Յակոբ Զաքարեանի «Պատմութիւն գաւառին Արցախու» աշխատութիւնը, «Հանդէս ամսօրեայ», 2006, թիւ 1-12, էջ 317-394:

² **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով,** նշվ. աշխ., էջ 74:

³ **Армяно-русские отношения в XVIII веке,** т. IV, с. 461.

⁴ Նույն տեղում, էջ 494:

յությունը. «Ի յարծակելն ի վերայ Ղարաբաղու Աղայ Մահմատ խանին, յորմէ և տանջողն՝ Իբրահիմ Խալիլ խան, եղև բռնադատեալ փախչիլ առ լեզկին և ի մերկանալն ի նմանէ ըստ մնացեալ գոյից բարերարին իմոյ և գերապատուելի մօրեղբայր մէլիք Ջիմշիտին և ի սպանանելն Աղայ Մահմատ խանին ի Ղարաբաղ ի յիրոցն, ես յիշեալ մօրեղբայրքն իմով փախեայ անտի ի Վիրս»¹: Մելիք-Ջումշուդի Արցախից հեռանալու մասին գրում է նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ղուկաս Կարնեցին հնդկահայ նշանավոր գործիչ Շահամիր Շահամիրյանին հասցեագրված նամակում. «Այլ յետ ներքինւոյ կործանմանն մելիք Ջումշուտն կասկածեալ յիբրահիմ խանէն, որ դառնալոց էր ի Կովկասու, ամենայն տամբն խոյս ետ ի Տփլիս»²: Պետք է նշել, որ մելիքների հեռանալը հայրենիքից խարխլեց Խամսայի մելիքությունների հիմքերը և, ընդհակառակն, ամրապնդեց Իբրահիմ խանի դիրքերը Արցախում:

1797-1798 թթ. Արցախում սով է սկսվում, որին հաջորդում է ժամտախտը: Քաղցից և համաճարակից փրկվելու նպատակով մելիքների հպատակները, հիմնականում՝ Գյուլիստան և Վարանդա գավառների ազգաբնակչությունը, ևս գաղթում են Վրաստան:

Վրաստանում սովատանջ հայ ազգաբնակչությանը վատ են ընդունում: Վրաց ազնվականությունից հուսախաբ 1799 թ. «Մելիք-Բեգլարյան Մելիք-Ֆրեյդունը և Մելիք-Շահնազարյան Մելիք-Ջումշուդը գնացին Ս. Պետերբուրգ անձամբ աղերսամատույց լինելու կայսրի մոտ իրենց պահանջների մասին»³: Պավել Ա-ի 1799 թ. հունիսի 2-ի հրովարտակի համաձայն Գյուլիստանի Մելիք-Աբովին է տրվում Բոլնիսի գավառը, Մելիք-Ֆրեյդունին՝ Աղջակալան և Բորչալուի մի մասը, իսկ Բորչալուի մնացած մասը և Լոռին վրաց Գեորգի ԺԲ թագավորի (1798-1800) հրամանով տրվում է Մելիք-Ջումշուդին⁴: Բացի այդ, կայսրը դեսպանորդ մելիքներին պարգևատրում է գերազանցության շքանշաններով և մշտական թոշակ նշանակում. Մելիք-Ջումշուդին տարեկան 1400 ռ., Մելիք-Ֆրեյդունին՝

¹ Նույն տեղում, էջ 491:

² Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.), աշխ.՝ Ռ. Տիտանյանի, Ե., 1981, էջ 97:

³ Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 533-534:

⁴ Акты Кавказской Археографической Комиссии, т. I, Тифлис, 1866, с. 637.

1000 ռ., իսկ Մելիք-Ջուճուղի որդի Մելիք-Պողոսին՝ 600 ռ.¹:

Սակայն Արցախի մելիքների դերը Վրաստանում, հատկապես վրաց Գեորգի ԺԲ թագավորի մահից (1800 թ. դեկտեմբերի 28-ին) և Ռուսաստանի հետ Վրաստանի միավորումից հետո, բավականին ընկնում է: Այդ իսկ պատճառով մելիքները և նրանց հպատակները սկսում են վերադառնալ Արցախ: Մելիքներից առաջինը օրինակ է ծառայել Մելիք-Ջուճուղը, որը «1805 թ. ծախել է Լոռին Վրաստանի լեռնային մասի կառավարիչ կոմս Մուսին-Պուշկինին 6000 ռուբլով եւ յուր հարազատների հետ վերադարձել Ղարաբաղ»²:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ Մելիք-Ջուճուղն աջակցել է մայրոք Լիսանկիչին՝ պարսից բանակին միանալ փորձող Իբրահիմ խանի ոչնչացման գործողությունն իրականացնելիս³, որը տեղի է ունեցել 1806 թ. մայիսի 8-ի գիշերը:

Մելիք-Ջուճուղը, ինչպես վկայում է նրա տապանագիրը⁴, վախճանվել է 1812 թ. ապրիլի 25-ին, և թաղվել Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական գերեզմանատանը:

Մելիք-Ջուճուղին հաջորդած Մելիք-Խուդադադը (1793-1833) Վարանդա գավառի վերջին տիրակալն էր:

Վերջում հետաքրքիր է տեսնել, թե ինչպես են արտահայտվել Մելիք-Շահնազարյանների տան շառավիղները Վարանդայում իրենց նախնիների տիրապետության մասին: Մասնավորապես, «Վասն ծագման Մելիք-Շահնազարեան տոհմին» ձեռագրում այդ մասին կարդում ենք. «Ղարաբաղու նահանգում Վարանդոյ գավառումն մեր յին ժամանակներում ամենկին մահմետական չի եղել, բացի միայն հայք են եղել տիրապետողներն»⁵: Իսկ Մելիք-Ջիանբախչի որդի Խոսրովը իր եղբայր Լալային 1836 թ. նոյեմբերի 24-ին ուղարկած նամակում գրում է. «Վարանդու մոզալն որ կայ, Խամսայի հինկ մելիքին, մին մելիքին հայրդնիցն այ, ինչպես որ մեծի շայի Ապասի ժամանակիցըն մինչի Փանայ

¹ АКАК, т. II, Тифлис, 1868, с. 1149, **Ершцов А.**, Карабагские мелики в Грузии с 1800 по 1800 г., "Кавказская старина", 1872, N 2, с. 35.

² **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 3, Ե., 2004, էջ 113:

³ Իբրահիմի սպանության մասին տես АКАК, т. III, Тифлис, 1869, с. 334-335.

⁴ **Բարխուտարեանց Ս.**, Աղուանից երկիր և դրացիք: Արցախ, էջ 210-211, **Լալայան Ե.**, Երկեր, հ. 2, էջ 39, Դիվան, V, Արցախ, էջ 150:

⁵ Մատենադարան, ձեռ. 7429, էջ 9բ:

խանի, եւ Փանայ խանի ժամանակիցըն մինչ Երմօլօվըն Կուրծիստան կալուն, Վարանդու մէլիքութունըն մէլիք Պաղուն ժառանկներին ծեռիցըն ոչ դուրս էյ եկած, ոչ էլ ատաթ էյ դուրս կալուն, ոչ էլ կարելի այ դուրս բերելին, պատճառ որ. այսպէսի աստիճանըն պարսից թաքայորների ֆարմանների զօրութունօվըն տված էյ որթոց զորթի ին նախնիացըն... որպէս որ այիայ ԲՃ (200) տարի ավէլ էյ, որ Վարանդույ ժողօվորթըն ծառայուն էն մէլիք Պաղուն ժառանկացըն»¹:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո Մելիք-Շահնազարյանների տան ներկայացուցիչները որպէս տոհմիկ ազնվականներ մտան ռուսական ծառայութեան մեջ:

---

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 257, վավ. 167: Հրատարակութունը տես **Մաղայան Ա.**, Փաստաթղթեր Վարանդայի Մելիք-Շահնազարյանների տոհմի վերաբերյալ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2005, թիվ 2, էջ 9-10: